DOI: https://doi.org/10.37547/supsci-ojp-06-06-02 Pages: 8-18

Oriental Journal of Philology

ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY

journal homepage:
http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about

PRINCIPLES FOR COMPILING A SPECIAL IDEOGRAPHIC DICTIONARY OF PROVERBS EXPRESSING PERSONAL SPIRITUAL AND MORAL VALUES

Zarifa Ochilova
Independent Researcher, Karshi State University
Email: zarifaochilova958@gmail.com
Science ID: MQD-0526-0173
Karshi, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: paremiology, ideographic dictionary, personal spirituality, proverb, axiological concept, semantic field, paremiography, dictionary entry, linguocultural comment, pragmatic label.

Received: 03.10.26
Accepted: 04.10.26
Published: 05.10.26

Abstract: The article develops theoretical and practical principles for systematizing Uzbek proverbs that express personal spiritual and moral values in a special ideographic dictionary. It argues that paremiological units should be organized not alphabetically but according to conceptual, axiological, and ethical-semantic fields. Honesty, conscience, honor and dignity, patience, diligence, modesty, generosity, compassion, justice, and responsibility are proposed as major ideographic domains. The study specifies the dictionary macrostructure and microstructure, criteria for selecting a head proverb, grouping synonymous and antonymous paremias, and presenting linguocultural comments, pragmatic labels, variants, and source references. The proposed model is intended for scholarly research, education, translation, and value-oriented educational practice.

SHAXS MA'NAVIYATINI IFODALOVCHI MAQOLLARNING MAXSUS IDEOGRAFIK LUG'ATINI TUZISH TAMOYILLARI

Zarifa Ochilova
Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: zarifaochilova958@gmail.com
Ilmiy identifikatsiya raqami: MQD-0526-0173
Qarshi, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: paremiologiya, ideografik lug‘at, shaxs ma’naviyati, maqol, aksiologik konsept, semantik maydon, paremiografiya, lug‘at maqolasi, lingvomadaniy izoh, pragmatik belgi.

Annotatsiya: Maqolada shaxs ma’naviyatini ifodalovchi o‘zbek maqollarini maxsus ideografik lug‘at shaklida tizimlashtirishning nazariy va amaliy tamoyillari ishlab chiqiladi. Tadqiqotda paremiologik birliklarni alifbo tartibida emas, balki tushuncha, qadriyat va axloqiy-semantik maydonlar asosida guruhlash zarurati asoslanadi. Halollik, vijdon, or-nomus, sabr, mehnatsevarlik, kamtarlik, saxovat, mehr-oqibat, adolat, mas’uliyat kabi konseptlar lug‘atning yirik ideografik bo‘limlari sifatida tavsiya etiladi. Lug‘at maqolasining makro- va mikrostrukturasi, bosh maqolni tanlash, sinonimik va antonimik paremiyalarni bir uyaga birlashtirish, lingvomadaniy izoh, pragmatik belgi, variantlilik va manba ko‘rsatkichini berish mezonlari ishlab chiqiladi. Natijada shaxs ma’naviyatiga oid maqollarni izchil semantik xarita asosida taqdim etuvchi, ilmiy tadqiqot, ta’lim, tarjima va ma’naviy-ma’rifiy amaliyotda foydalanishga mos maxsus lug‘at modeli taklif qilinadi.

ПРИНЦИПЫ СОСТАВЛЕНИЯ СПЕЦИАЛЬНОГО ИДЕОГРАФИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ ПОСЛОВИЦ, ВЫРАЖАЮЩИХ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫЕ КАЧЕСТВА ЛИЧНОСТИ

Зарифа Очилова
Независимый исследователь Каршинского государственного университета
E-mail: zarifaochilova958@gmail.com
Научный идентификационный номер: MQD-0526-0173
Карши, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: паремиология, идеографический словарь, духовность личности, пословица, аксиологический концепт, семантическое поле, паремиография, словарная статья, лингвокультурный комментарий, прагматическая помета.

Аннотация: В статье разрабатываются теоретические и практические принципы систематизации узбекских пословиц, выражающих духовно-нравственные качества личности, в форме специального идеографического словаря. Обосновывается необходимость расположения паремиологических единиц не по алфавиту, а по понятийным, ценностным и нравственно-семантическим полям. В качестве основных идеографических разделов предлагаются концепты честности, совести, чести и достоинства, терпения, трудолюбия, скромности, щедрости, милосердия, справедливости и ответственности.

Определяются макро- и микроструктура словаря, критерии выбора заголовочной пословицы, объединения синонимических и антонимических паремий, представления лингвокультурного комментария, прагматических помет, вариантов и источников. Предложенная модель может применяться в научных исследованиях, образовании, переводе и духовно-просветительской практике.

Kirish. Maqollar xalqning tarixiy tajribasi, axloqiy me’yorlari, baholash mezonlari va ijtimoiy xotirasini ixcham, obrazli va barqaror shaklda mujassamlashtiradigan paremiologik birliklardir. O‘zbek xalq maqollari tarkibida shaxsning axloqiy qiyofasi, jamiyatdagi xulq-atvori, o‘ziga va boshqalarga munosabati, mehnat, ilm, vijdon, or-nomus, halollik, sabr, saxovat va adolat haqidagi qarashlar katta qatlamni tashkil etadi. T. Mirzayev, A. Musoqulov va B. Sarimsoqov tuzgan “O‘zbek xalq maqollari” to‘plamida maqollarning xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi, dunyoqarashi va ma’naviy-estetik qarashlarini aks ettirishi alohida ta’kidlanadi [3]. Shu jihatdan paremiologik fond shaxs ma’naviyatining til orqali kodlangan o‘ziga xos “aksiologik arxivi” sifatida qaralishi mumkin.

Mavjud paremiologik lug‘atlar til boyligini saqlash va tavsiflashda katta ilmiy ahamiyatga ega. H. Berdiyorov va R. Rasulovning “O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati” o‘zbek paremiografiyasi taraqqiyotida muhim bosqich bo‘lib, maqol, matal va boshqa barqaror hikmatli birliklarning tizimli tavsifini bergan [1]. B. Jo‘rayeva esa maqollarni sinonimik munosabat asosida uyalar bo‘yicha tartibga solib, ma’nodosh paremiyalar o‘rtasidagi ichki semantik yaqinlikni ko‘rsatgan [2]. Biroq shaxs ma’naviyatini ifodalovchi maqollarni aynan qadriyat va tushuncha maydonlari bo‘yicha izlash, qiyoslash va sharhlash imkonini beradigan maxsus ideografik lug‘atga ehtiyoj mavjud.

Alifbo tartibidagi lug‘atda foydalanuvchi odatda maqolning birinchi so‘zini yoki aniq shaklini bilishi kerak. Ideografik lug‘atda esa izlash yo‘li “so‘zdan ma’noga” emas, “tushunchadan til birligiga” qarab quriladi. Masalan, foydalanuvchi “halollik” konseptiga murojaat qilganda halol mehnat, rostgo‘ylik, vijdon, poklik, haromdan tiyilish, ishonch kabi yaqin tushunchalarni ifodalovchi maqollarni bir semantik maydon ichida ko‘rishi mumkin. Bu xususiyat ideografik lug‘atni ma’naviyat, tilshunoslik, pedagogika, tarjima va madaniyatlararo tadqiqotlar uchun qulay ilmiy vositaga aylantiradi [7].

Tadqiqotning maqsadi — shaxs ma’naviyatini ifodalovchi o‘zbek maqollarining maxsus ideografik lug‘atini tuzish uchun ilmiy asoslangan makrostruktur, mikrostruktur va tasnif tamoyillarini ishlab chiqish. Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: shaxs

ma’naviyatiga oid paremiologik birliklarning chegarasini aniqlash; ularni aksiologik-semantik maydonlarga ajratish; ideografik ierarxiya modelini taklif etish; lug‘at maqolasining tarkibiy qismlarini belgilash; sinonimik, antonimik va variant birliklarni joylashtirish mezonlarini ishlab chiqish; lingvomadaniy hamda pragmatik izohlarning funksiyasini aniqlash.

Adabiyotlar tahlili. O‘zbek paremiologiyasida maqollarni to‘plash, tasniflash va lug‘atlashtirish bo‘yicha yaratilgan ishlar maxsus ideografik lug‘atning nazariy poydevorini tashkil etadi. Berdiyorov va Rasulov paremiologik birliklarni til tizimining barqaror, semantik va struktur xususiyatlarga ega qatlam sifatida tavsiflab, o‘zbek paremiografiyasida sistematik yondashuvni mustahkamlagan [1]. Jo‘rayeva tomonidan ishlab chiqilgan sinonimik uyalar usuli esa bir xil yoki yaqin mazmunni turli obrazlar orqali ifodalovchi maqollarni bir markaz atrofida birlashtirish imkoniyatini ko‘rsatadi [2]. Bu tamoyil ideografik lug‘atda “konseptual uya” yaratish uchun bevosita metodik asos bo‘la oladi.

Mirzayev, Musoqulov va Sarimsoqov to‘plagan xalq maqollari fondi mazkur lug‘atning asosiy manbalaridan biri sifatida qaraladi. Ushbu to‘plamda inson, oila, mehnat, ilm, do‘stlik, odob, yaxshilik-yomonlik, boylik-kambag‘allik, vatan va boshqa ko‘plab mavzular bo‘yicha paremiologik material jamlangan [3]. Shomaqsudov va Shorahmedovning “Ma’nolar maxzani” asarida esa maqollarning kelib chiqishi, mazmuni va qo‘llanishi izohlanib, ko‘plab birliklarning ma’naviy-falsafiy qatlamlari ochib berilgan [4]. Bu hol ideografik lug‘atda faqat semantik guruhlash emas, balki etimologik va madaniy sharh elementlarini ham qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi.

O‘zbek lug‘atshunosligida izoh berish, bosh birlikni tanlash, ma’no chegaralarini ajratish va uslubiy belgilash tajribasi izohli hamda frazeologik lug‘atlar orqali shakllangan. Sh. Rahmatullayevning frazeologik lug‘ati barqaror birliklarni semantik tavsiflash va variantlarni ko‘rsatishning samarali usullarini namoyish etadi [5]. A. Hojiyev va hammualliflar tuzgan faol so‘zlar lug‘ati esa lug‘at maqolasining ixchamligi, ma’no izohi va funksional tavsifning uyg‘unligini ko‘rsatadi [6]. Maxsus paremiologik ideografik lug‘atda ushbu tajriba maqolning asosiy ma’nosi, baholash yo‘nalishi va qo‘llanish vaziyatini aniq ifodalashda muhimdir.

So‘nggi tadqiqotlarda ideografik lug‘atlar so‘z va birliklarni semantik maydonlar hamda konseptual guruhlar asosida joylashtirishi bilan alifbo lug‘atlaridan farqlanishi qayd etiladi. M. Bekmurodova ideografik lug‘atlarning tilning semantik tuzilishini ko‘rsatish, sinonimik munosabatlarni ochish va tarjima amaliyotida ma’noviy tanlovni yengillashtirish imkoniyatini ta’kidlaydi [7]. U. To‘rayeva ideografik talqinni semantik maydon, kognitiv tuzilma va madaniy o‘ziga xoslik bilan bog‘laydi [8]. Xalqaro paremiologiyada W. Mieder maqollarni madaniy tajriba va ijtimoiy qadriyatlarning faol kommunikativ shakli sifatida ko‘rsatib, ularning kontekst, variantlilik va funksional xususiyatlariga e’tibor qaratadi [9]. Ideografik tasnifning umumiy

nazariyati esa tushunchalarni ierarxik guruhlarga bo‘lish va ular o‘rtasidagi semantik aloqalarni aks ettirish tamoyiliga tayanadi [10].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek paremiografiyasida boy manba bazasi, sinonimik tasnif va izohlash tajribasi mavjud, biroq shaxs ma’naviyatiga oid maqollarni yagona aksiologik-ideografik model asosida birlashtiruvchi maxsus lug‘at konsepsiyasi yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Shuning uchun mazkur tadqiqot mavjud lug‘atshunoslik tajribasini ma’naviy konseptlar ierarxiyasi bilan integratsiyalashga qaratiladi.

Material va metodlar. Tadqiqot materiali sifatida “O‘zbek xalq maqollari” [3], “O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati” [1], “O‘zbek xalq maqollarining qisqacha sinonimik lug‘ati” [2] va “Ma’nolar maxzani” [4] kabi manbalarda qayd etilgan, shaxsning axloqiy-ma’naviy xususiyatini bevosita yoki bilvosita ifodalovchi maqollar olindi. Materialni tanlashda to‘rtta mezon qo‘llandi: 1) maqolda shaxs xulqi yoki axloqiy sifati baholanishi; 2) birlikda norma, taqiq, pand, maqtov yoki tanqid kabi aksiologik yo‘nalishning mavjudligi; 3) maqolning umumlashgan hukm shaklida qo‘llanishi; 4) birlikning ma’naviy konsept bilan barqaror semantik bog‘lanishi. Shu mezonlar yordamida maishiy holatni oddiy tasvirlovchi, ammo axloqiy baho bermaydigan birliklar asosiy korpusdan ajratiladi.

Tadqiqotda tavsifiy, komponent tahlil, semantik maydon, ideografik tasnif, lingvomadaniy tahlil, aksiologik tahlil va leksikografik modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Komponent tahlil orqali maqolning semantik yadrosi, baholash qutbi (ijobiy/salbiy), subyekt xususiyati va pragmatik maqsadi ajratildi. Semantik maydon metodi yaqin qadriyatlarni umumiy konseptual zonaga birlashtirishga xizmat qildi. Lingvomadaniy tahlil milliy obraz, urf-odat, diniy yoki tarixiy ishora kabi komponentlarni qayd etish imkonini berdi. Leksikografik modellashtirish esa lug‘atning bo‘limlari, maqola tarkibi, havola tizimi va indekslarini loyihalashda qo‘llandi.

Ideografik tasnifda uch bosqichli ierarxiya taklif qilindi: makromaydon → konseptual bo‘lim → paremiologik uya. Masalan, “Shaxsning axloqiy fazilatlari” makromaydonida “Halollik va vijdon” konseptual bo‘limi, uning ichida esa “rostgo‘ylik”, “pok mehnat”, “haromdan tiyilish”, “ishonch” kabi paremiologik uyalar ajratiladi. Har bir uya markazida semantik jihatdan eng umumiy va kommunikativ jihatdan neytral maqol bosh birlik sifatida beriladi; undan keyin sinonim, yaqin ma’noli, antonim va variant birliklar joylashtiriladi.

Materialni kodlash uchun har bir maqolga shartli pasport tavsiya etildi: (a) identifikatsiya raqami; (b) asosiy konsept; (c) subkonsept; (d) semantik formula; (e) baho qutbi; (f) pragmatik funksiya; (g) obrazli komponent; (h) lingvomadaniy marker; (i) sinonimik/antonimik aloqa; (j) variant; (k) manba. Bunday pasport keyinchalik elektron lug‘at yaratish, ko‘p mezonli qidiruv va korpus bilan integratsiya qilish imkonini beradi.

Ideografik lug‘atning makrostrukturasi

Tahlil natijasida shaxs ma’naviyatini ifodalovchi paremiologik materialni olti yirik makromaydonga ajratish maqsadga muvofiq deb topildi: 1) ichki axloqiy tayanchlar; 2) ijtimoiy xulq va munosabat; 3) mehnat va mas’uliyat; 4) bilim va tafakkur; 5) hissiy-irodaviy sifatlar; 6) salbiy xulq va ma’naviy tahdidlar. Bunday tuzilma foydalanuvchiga konkret so‘z shaklidan qat’i nazar, ma’lum bir axloqiy tushuncha orqali tegishli maqollar tizimiga kirish imkonini beradi.

Har bir makromaydon ichida tushunchalar umumiydan xususiyga tamoyili asosida joylashtiriladi. Masalan, “ichki axloqiy tayanchlar” tarkibiga halollik, vijdon, or-nomus, adolat va e’tiqodiy mas’uliyat; “ijtimoiy xulq va munosabat” tarkibiga hurmat, mehr-oqibat, do‘stlik, saxovat, kechirimlilik va muomala odobi; “hissiy-irodaviy sifatlar” tarkibiga sabr, matonat, kamtarlik, qanoat va shukr kabi konseptlar kiritiladi. Salbiy tushunchalar esa faqat alohida bo‘limda emas, ijobiy konseptlarga antonimik havola orqali ham ulanadi. Masalan, “kibr” maqolasi “kamtarlik”ka, “yolg‘on” maqolasi “rostgo‘ylik”ka, “dangasalık” maqolasi “mehnatsevarlik”ka qarama-qarshi bog‘lanadi.

1-jadval. Shaxs ma’naviyatiga oid maqollar ideografik tasnifining tavsiya etilayotgan modeli

Makromaydon	**Konseptual bo‘limlar**	**Semantik mezon**	**Namunaviy maqollar**
Ichki axloqiy tayanchlar	Halollik, vijdon, or-nomus, adolat	Shaxsning ichki me’yori va o‘zini nazorat qilishi	“Egri o‘tirib, to‘g‘ri gapir”; “Halol mehnat — yaxshi odat”
Ijtimoiy xulq	Hurmat, mehr-oqibat, saxovat, do‘stlik	Boshqalarga munosabat va ijtimoiy mas’uliyat	“Yaxshilik qil, dengizga ot”; “Do‘st kulfatda bilinadi”
Mehnat va mas’uliyat	Mehnatsevarlik, tirishqoqlik, burch, tartib	Faoliyat, natija va javobgarlik	“Mehnatning tagi — rohat”; “Bugungi ishni ertaga qo‘yma”
Bilim va tafakkur	Ilm, aql, farosat, tajriba	Bilish va ongli qaror	“Bilagi zo‘r birni yiqar, bilimi zo‘r mingni”

Makromaydon	Konseptual bo‘limlar	Semantik mezon	Namunaviy maqollar
Hissiy-irodaviy sifatlar	Sabr, matonat, kamtarlik, qanoat	O‘zini boshqarish va ruhiy barqarorlik	“Sabr tagi — sariq oltin”; “Kamtarga kamol”
Ma’naviy tahdidlar	Yolg‘on, kibr, hasad, dangasalik, xiyonat	Salbiy baho va ogohlantirish	“Yolg‘onning umri qisqa”; “Kibrning boshi — xorlik”

Lug‘at maqolasining mikrostrukturasi

Maxsus ideografik lug‘atning ilmiy qiymati faqat maqollarni mavzu bo‘yicha guruhlash bilan cheklanmaydi; asosiy vazifa har bir paremiyaning semantik, pragmatik va madaniy xususiyatini standart mikrostrukturada ochib berishdir. Shuning uchun lug‘at maqolasi quyidagi majburiy zonalardan tuzilishi tavsiya etiladi: bosh maqol; ma’no izohi; konsept va subkonsept; aksiologik belgi; pragmatik vazifa; variantlar; sinonimik va antonimik birliklar; lingvomadaniy sharh; qo‘llanish namunasi; manba; kross-havolalar.

Bosh maqolni tanlashda uch mezon muhim: normativlik, semantik markaziylik va tanishlik. Agar bir ma’noni ifodalovchi bir necha variant mavjud bo‘lsa, adabiy shakli barqaror, ma’nosi umumiy va manbalarda ko‘proq qayd etilgan variant sarlavhaga chiqariladi. Qolganlari “variant” sifatida beriladi. Sinonimik maqollar esa bosh birlik ostida oddiy ro‘yxat tarzida emas, ma’no yaqinligining darajasi bilan joylashtirilishi maqsadga muvofiq: to‘liq ma’nodosh, funksional yaqin va kontekstual yaqin. Bu usul Jo‘rayeva taklif qilgan sinonimik uyalar tajribasini ideografik lug‘at modeliga moslashtiradi [2].

Aksiologik belgi lug‘atning aynan ma’naviyatga ixtisoslashganini ko‘rsatadigan muhim komponentdir. Har bir maqol “ijobiy qadriyat”, “salbiy baho”, “ogohlantirish”, “ikki tomonlama baho” kabi belgilar bilan tavsiflanadi. Pragmatik belgi esa birlikning nutqdagi funksiyasini ko‘rsatadi: nasihat, tanbeh, maqtov, ogohlantirish, tasalli, rag‘bat, kinoya va boshqalar. Bunday belgilash maqolni faqat mazmuniy birlik sifatida emas, kommunikativ vosita sifatida ham tavsiflash imkonini beradi [9].

Lingvomadaniy izohda maqol tarkibidagi milliy realiya, diniy-axloqiy ishora, tarixiy turmush unsuri yoki obrazli model izohlanadi. Masalan, “Yaxshilik qil, daryoga ot, baliq bilmasa, Xoliq bilar” maqolida yaxshilikning mukofotini insoniy manfaat bilan emas, oliy ma’naviy nazorat bilan bog‘lovchi diniy-aksiologik komponent mavjud. Bunday izoh boshqa madaniyat vakili, tarjimon yoki yosh foydalanuvchi uchun maqolning chuqur qatlamini tushunishda zarur [4].

2-jadval. Tavsiya etilayotgan lug‘at maqolasi modeli

Lug‘at zonasi	**Namunaviy to‘ldirish**
Konsept	SABR
Bosh maqol	Sabr tagi — sariq oltin.
Semantik izoh	Qiyinchilikka bardosh bilan munosabatda bo‘lish oxir-oqibat ijobiy natija va qadriyatga olib kelishini bildiradi.
Aksiologik belgi	Ijobiy qadriyat; matonat va o‘zini boshqarishni ma’qullash.
Pragmatik funksiya	Tasalli, rag‘bat, nasihat.
Sinonimik birliklar	Sabr qilgan — murodga yetar; Sabrli yetar murodga.
Antonimik havola	Qarang: SHOSHILINCHOQLIK, SABRSIZLIK.
Lingvomadaniy izoh	“Oltin” obrazi sabrning yuqori qiymatini va mehnat bilan topiladigan natijani ramziy kuchaytiradi.
Manba	[3]; zarur hollarda sahifa yoki kartoteka identifikatori bilan.

Kross-havola, indeks va elektron format tamoyillari

Ideografik lug‘atda bitta maqol bir vaqtning o‘zida bir necha konseptga aloqador bo‘lishi mumkin. Masalan, “Yaxshi so‘z — jon ozig‘i” birligi muomala odobi, mehr-oqibat va nutq ma’naviyati bilan bog‘lanadi. Bunday ko‘p komponentlilik maqolni bir necha marta takrorlash orqali emas, asosiy joylashuv va kross-havolalar orqali hal etilishi lozim. Asosiy joylashuv semantik yadroga ko‘ra belgilanadi, ikkilamchi konseptlarda esa “qarang” havolasi beriladi. Bu usul lug‘atning ixchamligini saqlagan holda konseptual tarmoqni ochadi.

Bosma lug‘at uchun uch xil indeks tavsiya etiladi: alifbo indeksi, konseptual indeks va tayanch so‘zlar indeksi. Alifbo indeksi an’anaviy qidiruvni, konseptual indeks ma’no bo‘yicha qidiruvni, tayanch so‘zlar indeksi esa maqol tarkibidagi muhim leksema orqali topishni ta’minlaydi. Elektron formatda esa filtrlar tizimi kengaytiriladi: konsept, baho qutbi, pragmatik

funksiya, obraz turi, manba, tarixiy qatlam va variant bo‘yicha qidiruv yo‘lga qo‘yilishi mumkin. Bunday ko‘p mezonli qidiruv ideografik lug‘atni oddiy ma’lumotnoma emas, tadqiqot platformasiga aylantiradi [7; 8].

Elektron versiyada har bir paremiya uchun barqaror identifikator berish, manba kartochkasini raqamlashtirish va variantlar tarixini qayd etish maqsadga muvofiq. Bu kelajakda korpus ma’lumotlari bilan chastota tekshiruvi, hududiy variantlarni xaritalash va tarjima ekvivalentlarini qo‘shish imkonini beradi. Shuningdek, foydalanuvchi interfeysida “konsept xaritasi” ko‘rinishidagi vizual navigatsiya yaratilsa, masalan, “halollik”dan “vijdon”, “ishonch”, “rostgo‘ylik”, “adolat” kabi yaqin tugunlarga o‘tish mumkin bo‘ladi.

Muhokama. Taklif etilgan modelning asosiy afzalligi — paremiologik materialni shaxs ma’naviyatining ichki konseptual tizimi sifatida ko‘rsatishidir. An’anaviy alifbo lug‘ati “qaysi maqol mavjud?” degan savolga javob bersa, ideografik lug‘at “muayyan qadriyat xalq tafakkurida qanday maqollar orqali ifodalangan?” degan savolga javob beradi. Bu farq lug‘atning ilmiy funksiyasini sezilarli kengaytiradi. Masalan, tadqiqotchi “vijdon” konseptini o‘rganar ekan, faqat tarkibida “vijdon” so‘zi qatnashgan birliklar bilan cheklanmaydi; halol-harom, uyat, or, rost-yolg‘on, savob-gunoh kabi semantik jihatdan bog‘liq paremiologik qatlamga ham chiqadi.

Biroq ideografik tasnif subyektivlik xavfini ham keltirib chiqaradi. Bir maqolni qaysi konseptga kiritish masalasi tadqiqotchining talqiniga bog‘lanib qolmasligi uchun operatsional mezonlar qat’iy bo‘lishi kerak. Shu sababli lug‘at tuzishda kamida ikki bosqichli ekspertiza tavsiya etiladi: avval semantik kodlash, keyin mustaqil ekspert tomonidan qayta tekshirish. Nizo holatida maqolning asosiy pragmatik xulosasi, baholash obyekti va xalqona qo‘llanish konteksti hal qiluvchi mezon bo‘ladi. Elektron lug‘atda bir birlikka bir nechta teg biriktirish subyektivlikning salbiy ta’sirini kamaytiradi.

Yana bir muhim masala — ma’naviyat tushunchasining haddan tashqari keng talqin qilinishidir. Agar barcha ijtimoiy va maishiy maqollar ma’naviyat doirasiga kiritilsa, maxsus lug‘atning predmet chegarasi yo‘qoladi. Shuning uchun asosiy tanlov mezoni sifatida shaxs xulqiga normativ baho berilishi, axloqiy tanlov yoki ideal modelning ifodalanishi qabul qilindi. Masalan, ob-havo yoki xo‘jalik tajribasini bildiruvchi maqol faqat shaxs fazilatiga ko‘chma ma’noda xizmat qilsa, tegishli maydonga kiritiladi.

Taklif etilgan lug‘at modeli ta’lim uchun ham muhim. Maqollarni “halollik”, “mas’uliyat”, “mehr-oqibat”, “sabr” kabi qadriyatlar atrofida berish o‘quvchiga til materiali va ma’naviy tarbiyani integratsiyalash imkonini yaratadi. Tarjima amaliyotida esa konseptual uya bir maqolning boshqa tildagi funksional analogini topishda yordam beradi. Shunday qilib, ideografik lug‘at tilshunoslik, folklorshunoslik, pedagogika va tarjimashunoslik kesishgan nuqtada qo‘llaniladigan ko‘p funksiyali resurs bo‘lishi mumkin.

Mazkur model keyingi bosqichda real korpus asosida sinovdan o‘tkazilishi lozim. Buning uchun tanlangan manbalardan shaxs ma’naviyatiga oid maqollar to‘liq kartotekalanib, har bir birlik taklif etilgan pasport bo‘yicha kodlanadi. So‘ng konseptlar ierarxiyasining qamrovi, bir birlikning ko‘p konseptliligi, sinonimik uyalar hajmi va ekspertlararo moslik ko‘rsatkichlari tahlil qilinadi. Ana shundan keyin lug‘atning bosma va elektron prototipi yaratilib, foydalanuvchi testlari orqali qidiruv qulayligi baholanadi.

Xulosa. Shaxs ma’naviyatini ifodalovchi maqollarning maxsus ideografik lug‘atini yaratish o‘zbek paremiografiyasining mavjud yutuqlarini aksiologik va kognitiv tasnif bilan birlashtiradigan istiqbolli yo‘nalishdir. Tadqiqot natijasida maqollarni alifbo tartibidan tashqari, “ makromaydon → konseptual bo‘lim → paremiologik uya” ierarxiyasi asosida joylashtirish modeli taklif etildi. Halollik, vijdon, or-nomus, adolat, mehnatsevarlik, mas’uliyat, sabr, kamtarlik, saxovat, mehr-oqibat, ilm va aql kabi qadriyatlar lug‘atning asosiy konseptual tugunlari sifatida belgilandi.

Lug‘at mikrostrukturasida bosh maqol, semantik izoh, konsept va subkonsept, aksiologik hamda pragmatik belgi, sinonim va antonimlar, variantlar, lingvomadaniy sharh, manba va kross-havolalarni majburiy zonalar sifatida berish maqsadga muvofiq. Bunday tuzilma maqolning nafaqat lug‘aviy mazmunini, balki uning tarbiyaviy, baholovchi va madaniy funksiyasini ham ochadi. Alifbo, konseptual va tayanch so‘z indekslarining birgalikda qo‘llanishi esa bosma lug‘atda turli qidiruv strategiyalarini ta’minlaydi.

Kelgusida mazkur konsepsiyani to‘liq paremiologik korpusda empirik sinovdan o‘tkazish, konseptual tasnifning ekspertlararo ishonchliligini tekshirish, elektron qidiruv tizimini ishlab chiqish va o‘zbek maqollariga boshqa tillardagi funksional ekvivalentlarni bog‘lash ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Natijada shaxs ma’naviyatining xalqona modelini til materialida izchil namoyon etuvchi, O‘zbekistondagi ma’naviy-ma’rifiy va filologik tadqiqotlarga xizmat qiladigan maxsus ideografik lug‘at yaratilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Berdiyorov, H., Rasulov, R. O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati. — Toshkent: O‘qituvchi, 1984. — 288 b.

2. Jo‘rayeva, B. O‘zbek xalq maqollarining qisqacha sinonimik lug‘ati. — Toshkent: Fan, 2006.

3. Mirzayev, T., Musoqulov, A., Sarimsoqov, B. O‘zbek xalq maqollari. — Toshkent: Sharq, 2005. — 512 b.

4. Shomaqsudov, Sh., Shorahmedov, Sh. Ma’nolar maxzani. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2001.

5. Rahmatullayev, Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. — Toshkent: O‘qituvchi, 1978.

6. Hojiyev, A., Nurmonov, A., Zaynobiddinov, S., Kokren, K., Saidxonov, M., Sobirov, A., Quronov, D. Hozirgi o‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati. — Toshkent: Sharq, 2001.

7. Bekmurodova, M. J. Ingliz va o‘zbek tillari ideografik lug‘atlaridan foydalanish imkoniyatlari // Pedagogik islohotlar va ularning yechimlari. — 2025.

8. To‘rayeva, U. Leksik birliklarning ideografik talqini // Наука и инновации в системе образования. — 2025. — B. 121–124. DOI: 10.71337/inlibrary.uz.sies.108908.

9. Mieder, W. Proverbs: A Handbook. — Westport, CT: Greenwood Press, 2004.

10. Roget, P. M. Thesaurus of English Words and Phrases. — London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1852.